

## Ontmoetingsplekken

### Broedplaatsen voor burgerinitiatief

Sanders, Fred

#### Publication date

2019

#### Document Version

Final published version

#### Published in

De Slimme en Gezonde Stad

#### Citation (APA)

Sanders, F. (2019). Ontmoetingsplekken: Broedplaatsen voor burgerinitiatief . In *De Slimme en Gezonde Stad: Lessen in gezonde, groene en duurzame verstedelijking* (pp. 89-110). Acquire publishing.

#### Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable).  
Please check the document version above.

#### Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

#### Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.  
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.



# 4

## ONTMOETINGS- PLEKKEN: BROEDPLAATSEN VOOR BURGERINITIATIEF



Inleiding	92
4.1 Burgerinitiatief maatschappelijk gewenst	93
4.2 Sociale samenhang, buurthechting en place attachment	94
o Sociale samenhang en buurthechting	
o Place attachment	
4.3 Onderzoek naar thuis voelen in stedelijke wijken	96
o Meer sociale samenhang dan sociale cohesie	
4.4 Sociale plekken voor bridging en bonding	98
o Ons soort mensen	
o Sociale pleinen	
4.5 Jane Jacobs-wandelingen: ontmoetingen om te ontmoeten	99
o De Pijp	
o De Pekbuurt	
o Elsrijk	
4.6 Action learning en action research	104
o Ex-ante gespreksmethoden	
- Zaalgesprek (reactie-inventarisatie)	
- Tafeltjesgesprek (gedachtenvorming)	
- Vuilnisbakgesprek (probleemanalyse)	
- Socratesgesprek (meningsvorming)	
- Delphigesprek (toekomstverkenning)	
o Wetenschappelijk kader voor ex-ante onderzoek	
- Model van Quinn	
4.7 Push en pull-motivaties van burgers en professionals	104
o Moeizame match	
4.8 Bijzondere ontmoetingsplekken, pleinen en monumenten	106
Samenvatting	107
Literatuurlijst	108

# HOOFDSTUK 4

## ONTMOETINGSPLEKKEN: BROEDPLAATSEN VOOR BURGERINITIATIEF

Dr. ir. F.C. (Fred) Sanders

### **Inleiding**

Onze samenleving verwordt steeds meer tot een participatiemaatschappij waarin burgers gewend raken om hun verantwoordelijkheid te nemen en initiatieven te ontwikkelen. Een voorbeeld hiervan is het toenemend aantal burgerinitiatieven in de zorgsector. Uitgelegd wordt waarom ontmoetingsplekken in de stad, zoals buurthuizen, parken en sportaccommodaties, belangrijke broedplaatsen zijn voor burgerinitiatieven. Het blijkt dat het verkennen en creëren van positieve condities voor ontmoetingsplekken belangrijk is voor het stimuleren van burgerinitiatieven, voor het verbeteren van het leefklimaat in stadswijken en voor het stimuleren van duurzame initiatieven. En omdat mensen nu eenmaal verschillen, is er behoefte aan verschillende soorten ontmoetingsplaatsen. Gemeenten en welzijnsorganisaties kunnen daarin een rol spelen door ruimten beschikbaar te stellen en deze samen met bewoners in te richten. Tot slot beschrijft het hoofdstuk dat door zogenoemde 'Jane Jacobs'-wandelingen professionals samen met wijkbewoners kunnen ontdekken welke ruimten en ontmoetingsplekken mensen over het algemeen fijn en mooi vinden.



## 4.1 Burgerinitiatief maatschappelijk gewenst

Ontmoetingsplekken hebben een maatschappelijke functie. Wie mensen ontmoet, is niet meer alleen. Door ontmoetingen ontstaan kansen om met anderen op te trekken en door initiatief te nemen ontstaan kansen voor burgerparticipatie.

De Nederlandse overheid begon in 2014 met een enorme transformatie door een aantal Rijkstaken naar de gemeenten te verschuiven (de 3D-operatie waarmee taken op het gebied van werk, zorg en jeugd bij gemeenten kwamen te liggen) en gemeenten te stimuleren meer verantwoordelijkheid bij burgers neer te leggen. De Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft aan deze grootschalige decentralisatie een speciaal handboek gewijd (VNG, 2014). Met de verschuiving van de 3D-Rijkstaken naar de gemeenten werd ook het budget flink verminderd, ervan uitgaande dat burgerinitiatieven het financiële tekort zouden oplossen. Nederland volgde daarmee in 2014, vertraagd, de ontwikkeling die de Britse oud-premier Tony Blair begin deze eeuw in het Verenigd Koninkrijk met de 'Derde Weg' had ingezet [*The third way new politics for the new century*] (Giddens, 2000), (Ministerie-BuZa, 2009), (WRR, 2012).

Al eerder, in 2007, experimenteerde de Rijksoverheid met het burgerinitiatief als onderdeel van het Vogelaarprogramma waarmee de situatie van veertig achterstandswijken actief moest worden verbeterd. Naast investeringen in woningen, renovatie en nieuwbouw, werd er toen budget voor sociale programma's vrijgemaakt. Uitgangspunt daarbij was, in het verlengde van de Britse aanpak, dat burgers tot eigen initiatief moesten worden gestimuleerd. Enerzijds werden deze veertig achterstandswijken, later Vogelaarwijken genoemd naar staatssecretaris Ella Vogelaar, van hoofdzakelijk sociale huurwoningen met duurdere koopwoningen aangevuld om de bevolkingssamenstelling meer divers te laten ontwikkelen, anderzijds werd gestimuleerd dat mensen van verschillende achtergronden met elkaar projecten zouden opstarten. De gedachte was dat ouderen en jongeren, allochtonen en autochtonen van elkaar zouden leren, om zo de integratie en schoolgang te bevorderen (Ministerie-VROM, 2007), (CBS, 2012).

In veel gemeenten is dit nieuwe beleid, dat uitgaat van het mobiliseren van burgerverantwoordelijkheid en burgerinitiatief, al meer zichtbaar geworden. Zo worden al vele buurthuizen door burgergroepen in plaats van welzijnsorganisaties beheerd, zetten kerken vrijwilligersorganisaties in buurten op en groeit het aantal duurzame CPO-initiatieven (Collectief Particulier Opdrachtgeverschap) op het gebied van de duurzaamheid, denk hierbij aan het opzetten van lokale coöperaties voor de aanschaf van zonnepanelen. Helaas blijkt uit de inventarisatie van burgerinitiatieven op het gebied van hernieuwbare energie van 2012 (Sanders, 2014) dat het aantal betrokken Nederlanders nog gering is; maximaal één op de tienduizend huishoudens was in 2012 actief op dit gebied.

### *Interactieve kaart*

De interactieve kaart [www.maex.nl](http://www.maex.nl) laat een overzicht zien van het aantal actieve collectieven onderverdeeld in een diversiteit aan typologieën, waaronder sociale cohesie, groen, duurzaam en energie. De kaart drukt het maatschappelijk effect uit, gerekend naar het aantal burgers dat in hun dagelijkse leven door deze initiatieven wordt beïnvloed. Medio 2018 staat het aantal initiatieven op ruim vijftienhonderd, waarmee meer dan drie miljoen mensen direct of indirect betrokken zijn. De kaart toont ook dat het aantal burgerinitiatieven enorm is toegenomen en dat het overheidsbeleid met betrekking tot de leefbaarheid van wijken en het welzijn van burgers daar meer afhankelijk van is geworden. Vanwege deze afhankelijkheid en de continuïteit van wat bereikt is, is het van belang om duidelijk te krijgen onder welke stedelijke condities burgerinitiatieven zich positief ontwikkelen (Sanders, 2014). Uit onderzoek hiernaar blijkt dat sociale samenhang, je 'huis op orde' hebben, het 'thuis voelen' en gewenste ontmoetingsplekken daarvoor stimulerende condities zijn (Sanders and Dautzenberg, 2010).



## 4.2 Sociale samenhang, buurthechting en place attachment

Mensen hechten zich aan plekken en missen die als ze volgebouwd worden of slecht worden onderhouden. Mensen trekken ook graag met mensen op, maar vermijden doorgaans relaties waar verplichtingen aan vast zitten. Mensen sporten en werken samen met anderen, maar binden zich aan familie.

De woonsituatie voor sociale contacten lijkt voor veel burgers minder belangrijk te zijn geworden. Een groot deel van de sociale netwerken van inwoners ligt buiten de eigen wijk. Tegelijkertijd zijn er specifieke groepen inwoners die voor hun sociale contacten juist veel afhankelijker zijn geworden van de directe woonomgeving. Deze sociale oriëntatie op de buurt wordt deels door de levensfase bepaald. Zo zijn de 'oude ouderen' met beperkte mobiliteit meer van hun directe woonomgeving afhankelijk dan jongvolwassenen. Hetzelfde geldt voor bewoners met lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen, die in het kader van de vermaatschappelijking van de zorg steeds vaker in de wijk wonen.

Ook jonge kinderen en de jeugd van twaalf tot achttien bewegen zich met name in de buurt waar zij wonen, vooral in de directe woonomgeving (Dautzenberg et al., 2008). Een beperkt leefgebied kan leiden tot sociale verarming en verval. Om dit patroon te doorbreken, hebben ouderen, bewoners met lichamelijke en/of verstandelijke beperkingen, kinderen en tieners een betere sociale omgeving nodig (Karsten et al., 2001). Met name voor jongeren geldt dat persoonlijke en sociale ontwikkeling de drempel verlagen om te gaan leren en te gaan werken. Daardoor oriënteren zij zich breder dan hun buurt en de wijk waar zij wonen, wat indirect de leefbaarheid in wijken bevordert. Het is dan ook terecht dat de sociale pijler in de stedelijke ontwikkeling op de agenda is gezet (Van Marissing et al., 2004). De budgetten hiervoor staan echter onder druk. Het is dan ook zaak meer inzicht te krijgen in 'houdbare wijken'; wijken waar sociale samenhang is en waar inwoners zelf initiatieven nemen zodat de overheid een stap terug kan doen.

### Sociale samenhang en buurthechting

In onderzoek naar sociaal gedrag in de stedelijke context wordt meestal gesproken over sociale samenhang. Dat is met leefbaarheid onderdeel van het eerste prestatieveld van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Een veel geciteerde definitie is die van Paul Schnabel (Schnabel et al., 2008) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Deze luidt: *"Sociale samenhang verwijst naar de betrokkenheid tussen mensen onderling, bij maatschappelijk organisaties, bij andere sociale verbanden, en bij de samenleving als geheel."* Joseph Chan (Chan et al., 2006) gebruikt een omschrijving die specifieker is: *"A state of affairs of interactions among members of society and a set of attitudes and norms that includes trust, a sense of belonging and the willingness to participate and help, as well as the behavioral manifestations."*

Een belangrijk verschil met deze definitie in vergelijking met die van Schnabel is het gevoel van 'belonging'; ergens bij horen en de bereidheid om hulp te geven, maken daar deel van uit. Met de nadruk op 'belonging' komt een ander aspect in beeld, namelijk hechting. Dit aspect verwijst niet alleen naar hechting aan elkaar waardoor groepsvorming en groepsgedrag ontstaat, maar ook naar hechting aan de woonomgeving. Plekken binden mensen door de locatie of door bepaalde fysieke kenmerken, zoals een oude boom of een karakteristiek pand. Plekken kunnen ook een sociale lading hebben, bijvoorbeeld als gevolg van een ongeval, een overheidsinitiatief of omdat mensen er vaker samenkomen. Ook brengen plekken mensen bij elkaar door een herinnering of door functioneel gebruik. Een voorbeeld is de Vissershophuurt in Zaandam; een oude, in 1913 gebouwde buurt van







## 4.3 Onderzoek naar thuis voelen in stedelijke wijken

Het gevoel van 'thuis voelen' is belangrijk voor mensen en is veel meer dan 'thuis zijn'. Het gaat om veilig voelen, samen met anderen, verbonden zijn, dingen samen doen, mits je zelf goed in je vel zit.

In 2008 is er een onderzoek geweest onder bewoners naar hun beleving van de sociale samenhang in de wijk. Daarbij ging het vooral over 'thuis voelen'. De vraagstelling luidde: "Wat associeert u als bewoner met 'thuis voelen' in de eigen buurt en welke gebeurtenissen of veranderingen hebben daar een positieve invloed op gehad?" (Sanders and Dautzenberg, 2009). Dit kwalitatieve onderzoek vond plaats in twee stadswijken: IJburg in stadsdeel Zeeburg van Amsterdam en Hoograven-Tolsteeg in Utrecht (zie figuur 2). Op IJburg wonen relatief veel jonge gezinnen, terwijl Hoograven ook vergrijzing kent. Beide wijken tellen respectievelijk tien- en vijftienduizend inwoners met verschillende percentages allochtone bewoners. Het belangrijkste verschil betreft de woningbouw: in IJburg staan hoofdzakelijk nieuwe koopwoningen, terwijl Hoograven-Tolsteeg een herstructureringswijk is met relatief veel sociale huurwoningen.

Om zo dicht mogelijk bij de persoonlijke beleving van bewoners te blijven, is voor open exploratieve groepsgesprekken gekozen. In deze gesprekken werd de term 'thuis voelen' gebruikt, omdat deze zich het beste leende voor de belevingsgerichte aanpak, waarbij bewoners zich in het onderwerp van gesprek kunnen verplaatsen.

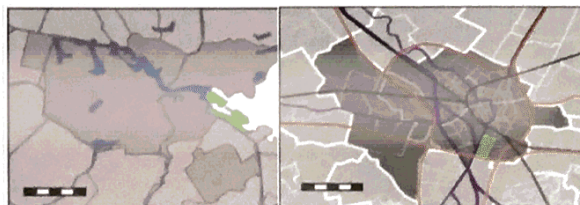


Fig. 2. De wijken waar het onderzoek naar de sociale samenhang plaatsvond (groen gemarkeerd). Links IJburg (Amsterdam) en rechts Hoograven (Utrecht). (Bron: Fred Sanders)

### Meer sociale samenhang dan sociale cohesie

Uit de gesprekken bleek dat inwoners drempeelvrees hebben voor de bindingsaspecten van sociale cohesie. Als inwoners in hun buurt of wijk actief worden, hebben ze vaak de keuze uit meerdere mogelijkheden. Hun voorkeur gaat dan uit naar initiatieven waar de binding (lees: ook sociale verplichting) minder sterk is (Weick, 1979). Burgers hebben een duidelijke voorkeur voor een lossere vorm van 'sociale samenhang' dan voor 'sociale cohesie'. Ook bleek dat de situatie 'thuis' op orde moet zijn voordat men zich kan of wil binden. Het zijn daarom vooral de huishoudens met lage inkomens en inwoners met 'gebreken' (gehandicapten en ouderen) die initiatief-arm zijn en die niet snel aan burgerinitiatief toekomen. Dat is spijtig, omdat het overheidsbeleid er juist op gericht is dat mensen die de maatschappelijk aansluiting missen door een burgerinitiatief nieuw perspectief zouden kunnen krijgen (VROM-Raad, 2006).

Overigens zijn burgerinitiatieven voor wat betreft de opstart wel minder afhankelijk van deze initiatief-arme inwoners. De meeste initiatieven worden vooral door inwoners uit de middeninkomens geïnitieerd. Zij hebben minder zorgen en meer besteedbare tijd (Sanders and Dautzenberg, 2010). Dit soort inwoners noemen we koplopers. Koplopers kunnen ook professionals met een eigen belang zijn, als zij zich opstellen als lokaal actieve inwoners. Veel energiecoöperaties worden door zulke professionele koplopers gestart (Roorda et al., 2011). Als het initiatief loopt, blijkt de koploper vaak op te stappen wegens beperkte belangstelling voor de beheersituatie. Binnen de initiatiefgroep worden taken dan opnieuw verdeeld (Sanders, 2006), (Sanders, 2010).



Uit de gesprekken bleek verder dat 'thuis voelen' als het ware van binnen naar buiten gaat. Het begint bij het basale gevoel van persoonlijk welbevinden ("Je moet zelf tevreden zijn.") én bij tevredenheid met het eigen huis ("Dat moet op orde zijn."). Pas daarna ontstaat ruimte voor het actief verkennen van de sociale buitenwereld. Met name kwetsbare bewoners gaven aan dat als die twee factoren op orde zijn, ze pas verder kunnen kijken. Opvallend was dat vooral de allochtone deelnemers ook de persoonlijke beleving benoemden als een vorm van zelfbewustheid: "Ik voel me thuis omdat ik weet wie ik ben", en "Thuis voelen is voor mij dat ik zoveel mogelijk mezelf kan zijn". Een verdere vereiste bleek dat de thuissituatie veilig moet zijn, met nabij gelegen groene ruimte en besloten plekken om anderen te ontmoeten. Kwalitatieve ontmoetingsplekken blijken dus ook belangrijk voor 'thuis voelen'.

DE MEESTE INITIATIEVEN  
WORDEN VOORAL DOOR  
INWONERS UIT DE  
MIDDENINKOMENS  
GEÏNITIEERD. ZIJ HEBBEN  
MINDER ZORGEN EN MEER  
BESTEEDBARE TIJD



Buurtcentrum De Pijp in Amsterdam.  
(Bron: Fred Sanders)



## 4.4 Sociale plekken voor bridging en bonding

Ontmoeten is een sociale activiteit waar mensen waarde aan hechten, maar wordt vermeden als aan dat ontmoeten verplichtingen worden verbonden.

**W**at vooral van invloed blijkt op het 'thuis voelen', is het kennen van mensen en gekend worden, zo gaven de geïnterviewden aan. Daarbij bleken met name twee type sociale plekken in de wijk van belang.

### Ons soort mensen

Ten eerste hebben bewoners behoefte aan ontmoetingen met 'ons soort mensen'; plekken waar ze bewoners met een vergelijkbare achtergrond of interesse kunnen treffen en activiteiten organiseren. Dat kan een gebedsruimte zijn of een kunstzinnig vormgegeven houten huisje zoals het Piet Hein Eek-huisje in IJburg, maar ook een strandje of een gedeeld stuk grond waar kinderen veilig kunnen spelen. Op dit soort plekken wordt de basis gelegd voor *bonding social capital*; de meer duurzame contacten en groepsgevoel, als een noodzakelijke voorwaarde voor onderlinge hulp en steun, en dus sociale samenhang en zich 'thuis voelen' (Putnam, 1995). Mensen willen over het algemeen andere mensen ontmoeten en willen ook met anderen samen initiatieven ondernemen, mits die ontmoetingen niet te veel verplichtingen met zich mee brengen, zo blijkt uit promotieonderzoek van de TU Delft (Sanders, 2014). Dit blijkt ook uit de focusgroeps gesprekken die gevoerd zijn met bewoners van woongemeenschappen in ons land zoals Het Carré in Delfgauw en Het Groene Dak in Utrecht: zo gauw het ontmoeten en het samenwerken binnen de gemeenschap leidt tot sociale verplichtingen haken veel bewoners af. Ook hier doet het fenomeen zich voor dat sociale samenhang de voorkeur heeft boven sociale cohesie. Het verschil is dat er bij sociale cohesie bridging plaatsvindt, waarbij onderlinge banden buiten

het gezin en de familie hecht worden en waaraan verplichtingen kleven. Dit heeft voor veel bewoners niet hun voorkeur. Gevoelens van sociale samenhang worden opgebouwd uit gevoelens van 'thuis voelen' en 'contact zoeken', met de vele daaraan ten grondslag liggende factoren.

### Sociale pleinen

Ten tweede zijn het type ontmoetingsplekken waar waarde aan wordt gehecht, plekken waar *bridging social capital* gecreëerd wordt: contacten tussen bewoners met uiteenlopende achtergronden (Putnam, 1995). Het gaat daarbij om functionele ontmoetingsplekken waar publieke familiariteit wordt opgebouwd, plekken waar bewoners elkaar regelmatig tegenkomen, omdat ze er moeten zijn vanwege de voorzieningen die er worden aangeboden (Blokland, 2008). Ontmoetingsplekken waar meerdere functies worden gecombineerd blijken extra in trek, bijvoorbeeld kinderboerderijen gecombineerd met vergaderfaciliteiten en speelplekken met volkstuinmogelijkheden. Ontmoeten blijkt daarbij vaak de faciliteit van andere activiteiten. De directe koppeling van professionals uit de onderzoekswereld aan de belevingswereld van bewoners werkt positief, zo blijkt uit onderzoek naar sociale pleinen. Dat zijn pleinen die kind- en gezinsvriendelijk zijn en waar ook beheer is. Deze sociale pleinen krijgen de hoogste waarderingen van gebruikers (Boutellier, 2011). Het blijkt verder van belang dat in wijken een gebalanceerde mix aan ontmoetingsplekken moet worden geboden, indien mogelijk op een synergetische wijze gekoppeld aan commerciële functies. Voor elk wat wils dus.



## 4.5 Jane Jacobs-wandelingen: ontmoetingen om te ontmoeten

Actiegericht onderzoek, zoals de methodiek van Jane Jacobs-wandelingen, heeft als voordeel dat de onderzoeksresultaten direct met de meewandelende bewoners worden gedeeld waardoor een verdieping van de resultaten wordt bereikt.

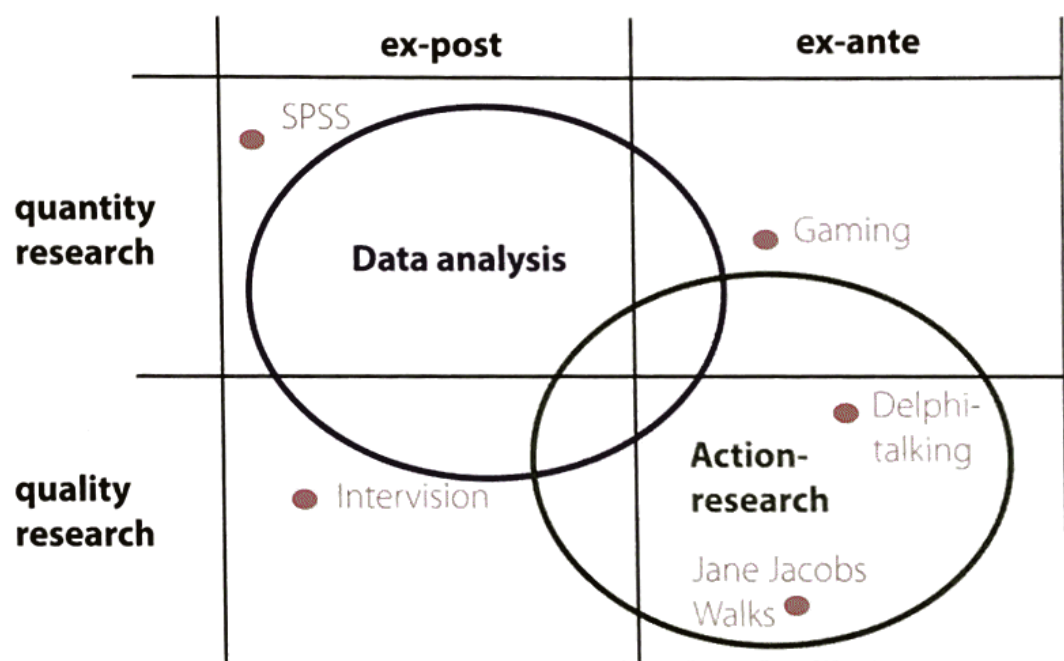
De Amerikaanse journalist Jane Jacobs (1916-2006) nam als eerste het initiatief om al wandelend professionals en burgers bij elkaar te brengen om over hun stad en buurt in gesprek te gaan (Jacobs, 1961). In de periode tussen 2011 en 2014 hebben in buurten van Amsterdam en Amstelveen dit soort Jane Jacobs-wandelingen plaatsgevonden om, uitgaande van de voorkeur van bewoners, de ideale ontmoetingsplekken te selecteren. Daarbij werd ook besproken hoe inwoners zelf de verantwoordelijkheid konden nemen wat betreft aanleg en onderhoud van deze ontmoetingsplekken, dit vanwege het beleid van deze gemeenten om de kwaliteit van ontmoetingsplekken te verbeteren en kosten te besparen, zie figuur 3.



Fig. 3. Impressie van de website van de Jane Jacobs Walk.

De Jane Jacobs-wandelingen kunnen methodologisch gezien worden als een vorm van *action research*; exante, op de toekomst gericht kwalitatieve research waarbij de deelnemende bewoners niet alleen hun inzichten beschikbaar stellen, maar deze ook in de groep analyseren om tot conclusies te komen, onderscheidend van ex-post kwantitatief onderzoek waarbij vooral data uit het verleden wordt gebruikt, zie figuur 4. Action research als onderzoeksmethode wint de laatste jaren aan belang vanwege de voordelen van toekomstgerichtheid, onderzoek dus naar 'wat zou kunnen zijn' in plaats van 'wat is

geweest' via focusgroepen in plaats van vragenlijstanalyse (McKernan, 2013). In paragraaf 4.6 gaan we dieper in op action learning en action research.



Onderzoeksmethoden wetenschappelijk, onderverdeeld op de assen; ex-post versus ex-ante en kwantitatief versus kwalitatief.

Fig. 4. Positionering van action research ten opzichte van andere onderzoeksmethoden.

(Bron: Fred Sanders)

Op basis van drie Jane Jacobs-wandelingen in de buurten De Pijp (Amsterdam), De Pekbuurt (Amsterdam-Noord) en Elsrijk (Amstelveen) werd duidelijk dat veel bestaande gebouwen zoals kerken, wooncomplexen voor senioren en buurthuizen volgens wijkbewoners het meest geschikt zijn om als ontmoetingsplekken gebruikt te worden. Daarvoor werden tijdens de wandelingen niet alleen de bestaande, door de gemeente georganiseerde ontmoetingsplaatsen bezocht, maar ook ontmoetingsplaatsen zoals cafés en bejaardenkamers. Zie voor impressies figuur 5 tot en met 9.





Fig. 1. Aerial view of the Amstelveense wijk De Nieuwste met rode omlijnd gebied  
ontmoetingsplekken.  
(Bron: Fred Sanders)



Fig. 2. Impressie van de Amstelveense wijk De Nieuwste met mogelijke  
ontmoetingsplekken die al worden bezocht zijn.  
(Bron: Fred Sanders)

Elserijk



Fig. 3. Jane Jacobs-wandeling door de Amstelveense wijk Elserijk.  
(Bron: <http://wijkplatformelserijk.nl>).



Fig. 4. Impressie van de Jane Jacobs-wandeling door de Amstelveense  
wijk Elserijk.  
(Bron: Fred Sanders)

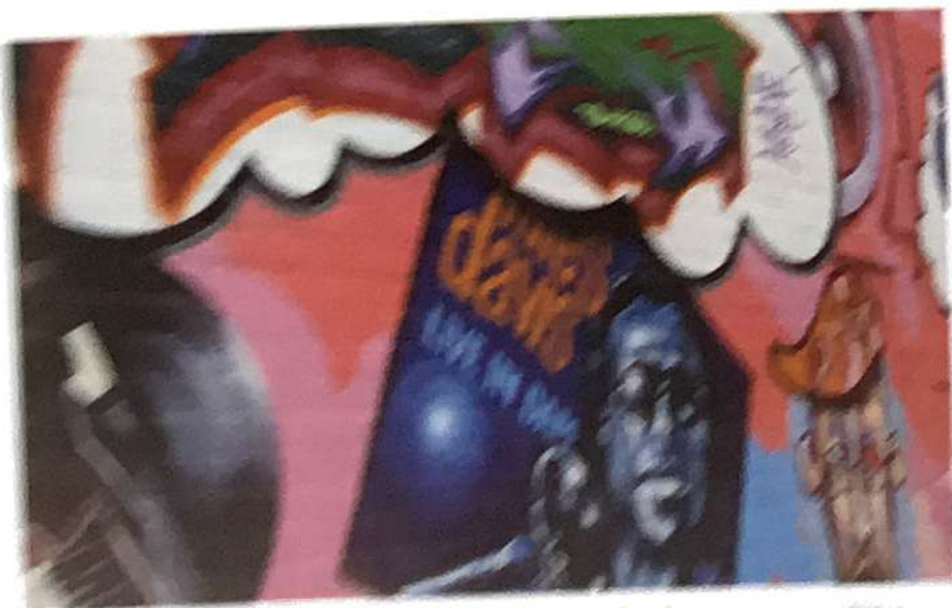


Fig. 5. Mural van de Nieuwste wijk in De Nieuwste met de tekst 'De Nieuwste'.

Op basis van deze drie wandelingen kan geconcludeerd worden dat:

- Bewoners de voorkeur geven aan nabijgelegen en lifestyle gekoppelde ontmoetingsplekken.
- Er naast de door de gemeente georganiseerde ontmoetingsplaatsen er ook veel onbekende en gratis ontmoetingsplaatsen zijn.
- Er weinig ontmoetingsplaatsen zijn die aantrekkelijk zijn voor jongeren en immigranten.
- Bewoners bereid zijn om een ontmoetingsplaats te organiseren en te beheren, maar dat een financiële ondersteuning van de gemeente gewenst blijft.



## 4.6 Action learning en action research

Als kwalitatieve methodische aanpak voor respectievelijk onderwijs en onderzoek vormen action learning en action research ten opzichte van meer traditioneel kwantitatief onderzoek een prima aanvulling.

**B**innen overheid, bedrijven, organisaties en netwerken willen beleidsmakers graag de toekomst kennen zodat ze daar op kunnen sturen. Vaak worden daarvoor groepsgesprekken georganiseerd waarbij verschillende vragen in kleine groepjes worden besproken en de resultaten daarvan plenair worden gedeeld. Meer wetenschappelijke gespreksmethoden worden nog maar weinig toegepast, om twee redenen: 1) de wetenschap is meer gericht op ex-post onderzoek<sup>1</sup> omdat dit type onderzoek meer zekere resultaten oplevert, en 2) over ex-ante onderzoek<sup>2</sup> is buiten de academische wereld maar weinig bekend. Dat is spijtig, want juist ex-ante onderzoek biedt interessante en prettige werkmethoden, waardoor groepssessies verrassend en enerverend zijn. Vandaar dat universiteiten deze gespreksmethoden in het onderwijs en voor onderzoekssituaties gebruiken. Uitgangspunt daarbij is action learning, waarbij in onderwijs en onderzoek van elkaar<sup>3</sup> geleerd wordt. De kennis van aanwezigen wordt niet alleen gebundeld, maar al tijdens het gesprek door de gespreksmethodiek verrijkt en vastgelegd.

### Ex-ante gespreksmethoden

We bespreken nu vijf ex-ante gespreksmethoden die gebruikt kunnen worden om in groepsver-

1. Ex-post onderzoek: data uit het verleden worden trendmatig onderzocht om zo de toekomst te voorspellen. Dit type onderzoek levert met hoge nauwkeurigheid resultaten op, hetgeen echter niets zegt over hoe zeker die toekomst voorspeld wordt.

2. Ex-ante onderzoek: de toekomst wordt voorspeld op basis van trendmatige verkenningen, observaties en gedachten. Dit type onderzoek heeft zelden een hoge nauwkeurigheid, maar levert veel inzicht op over de toekomst.

3. Bij 'leren van elkaar' is er niet zoveel verschil tussen onderwijs en onderzoek. Bij onderwijs leren studenten van elkaar en voegt de docent die kennis toe die niet aanwezig is om met elkaar een totaalbeeld van de kennis te krijgen. Bij onderzoek wordt de kennis van aanwezigen, inclusief de docent, gebundeld om vanuit gezamenlijke analyse tot conclusies te komen.

band de toekomst te verkennen. Deze methoden vallen allemaal onder action learning, uitgaande van 'leren van elkaar'. De methoden zijn als het ware familie van elkaar, maar de essentie verschilt. Zo is de basis van de *Delphi-methode* een voorspelling en richt de *Socrates-methode* zich op meningsvorming. De inzet van de methoden is dus afhankelijk van de situatie en de vraagstelling. Een overeenkomst is dat het om cyclische leerprocessen gaat waarbij het proces van statement – hoor en wederhoor – en van samenvatten (Alvesson and Sköldbberg, 2009), (Helmer, 1972) keer op keer herhaald wordt. Dit proces van verificatie en falsificatie gaat net zolang door totdat er een voldragen resultaat bereikt is, waarvan de deelnemers en de begeleiders vinden dat de vraag en de kwaliteit van het resultaat voldoende zijn. Voor de kwaliteit van het proces is frequent en correct inhoudelijk samenvatten één van de belangrijkste instrumenten (Popper, 1959), (Benson, 2000). Daarom zijn ervaren begeleiders nodig. Daarnaast zijn een stimulerende omgeving en een goede briefing ook belangrijk.

### Zaalgesprek (reactie-inventarisatie)

Zaalgesprekken zijn goed bruikbaar om de mening en reactie van betrokkenen te peilen. Daarvoor moet de interactie tussen een spreker en de luisteraars frequent geholpen worden. Mogelijkheden daartoe zijn: met de microfoon de zaal in, stemmen (rode/groene kaarten of stemkastjes) en Twitter tijdens de presentatie in beeld brengen. Belangrijk is dat de gespreksleider reflectiemomenten tijdens of na de presentatie regelt en de aanwezigen de ruimte geeft om daarop te reageren. Een goede analysemethode is trefwoorden turven, zodat rond die trefwoorden conclusies worden geformuleerd.



Deze kunnen na afloop wederom met de spreker en de zaal gereflecteerd worden.

#### *Tafeltjesgesprek (gedachtevorming)*

Gesprekken van deelnemers aan simultane deeltafels zijn geschikt om de gedachtevorming van betrokkenen duidelijk te krijgen. Daarvoor moeten de vraag en de terugkoppeling methodisch duidelijk afgeregeld worden. Alleen dan vindt bundeling en integratie van de gesprekken aan de verschillende tafels plaats. Deze methodiek werkt vooral goed als een onderwerp in de breedte duidelijk moet worden: bijvoorbeeld welke factoren van belang zijn of welke partijen betrokken zijn. Elke tafel heeft een waarnemer die de ingebrachte kennis en ervaringen registreert om deze later aan de hand van trefwoorden te analyseren. De terugkoppeling kan na een quickscan-analyse plaatsvinden.

#### *Vuilnisbakgesprek (probleemanalyse)*

De gespreksmethode van de vuilnisbak (Cohen et al., 1972), is heel geschikt om een probleem te analyseren en om oplossingsrichtingen in beeld te krijgen. De beste opstelling is die van de cirkel, waardoor ook visueel uitgedragen wordt dat er een gezamenlijk verantwoordelijkheid voor de probleemstelling is. De probleemdager betreft de cirkel en licht het probleem toe. Dan volgen rondes van vragen stellen, commentaar leveren, achterliggende problematieken blootleggen en neveneffecten bespreken om zo de probleemstelling verder te verduidelijken. De gespreksleider zorgt ervoor dat iedereen de kans krijgt iets in te brengen en dat tussenresultaten adequaat worden samengevat. De cyclus wordt herhaald totdat de aanwezigen tevreden zijn.

#### *Socratesgesprek (meningsvorming)*

De Socratesgespreksvorm (Socratic dialogues) stelt hoor en wederhoor centraal. Deze methode is met name geschikt om meningen in de (semi) politieke arena te verfijnen. De beste setting is dan ook die van een politieke arena waar de deelnemers in deelgroepen tegenover elkaar zitten. Gebruikelijk is dat de mening, visie of stellingname toegelicht wordt en door een ander wordt bekritiseerd. Stimulerend is het als de deelnemers reageren en beide sprekers (inspreker en reflectant) de kans krijgen hun inbreng

aan te scherpen. Dit proces van inbreng – reflectie – ondersteuning – aanscherping wordt net zolang herhaald tot de aanwezigen vinden dat het resultaat voldoende is. Belangrijk is dat de gespreksleider ervoor zorgt dat iedereen aan het woord komt en de resultaten na elke ronde goed worden samengevat.

#### *Delphigesprek (toekomstverkenning)*

Delphigesprekken, genoemd naar het Orakel van Delphi, zijn heel geschikt om visies en scenario's voor de toekomst te verkennen. Uitgangspunt is dat iedereen de informatie die tot hem komt verwerkt en daarmee beelden voor toekomstige ontwikkelingen maakt. Door de beelden van meerdere deelnemers te bundelen kan een robuuster beeld van de toekomst gemaakt worden. Het gesprek heeft plaats in een arena van belangstellenden, maar kan met individuele momenten worden aangevuld. De opzet van het Delphigesprek is dat het onderwerp door de probleemdager wordt ingeleid waarna de deelnemers hun beelden aan de groep vertellen. Daarmee worden vervolgens scenario's voor de toekomst ontwikkeld. Belangrijk is dat de inbreng van de deelnemers goed wordt vastgelegd zodat de ontwikkelde scenario's later meer in detail kunnen worden uitgeschreven.

#### **Wetenschappelijk kader voor ex-ante onderzoek**

Kwalitatief onderzoek is 'zoekend' onderzoek waarbij tijdens de uitvoering kan worden doorgevraagd om zo verregaande verdieping te vinden. Zoals in de beschrijving van de vijf ex-ante gespreksmethoden is toegelicht, kunnen deelnemers bij ex-ante onderzoek, uitgaande van groepsgesprekken (Yin, 2008), (Patton, 2002), op elkaar reageren en elkaar corrigeren waardoor de vraag achter de vraag kan worden onderzocht. De reacties en antwoorden van de deelnemers helpen vervolgens om het onderzoeksresultaat verder te concretiseren (Chan et al., 2006). Kwalitatief onderzoek heeft wel een nadeel: het gaat om navolgbaar en controleerbaar onderzoek en niet om reproduceerbaar en verifieerbaar onderzoek. Daarom vraagt kwalitatief onderzoek om een cyclische onderzoeksbenadering waarbij dataverzameling en controle (groepsgesprek met geregelde samenvattingen) worden herhaald (Moss et al., 2009). De resultaten worden



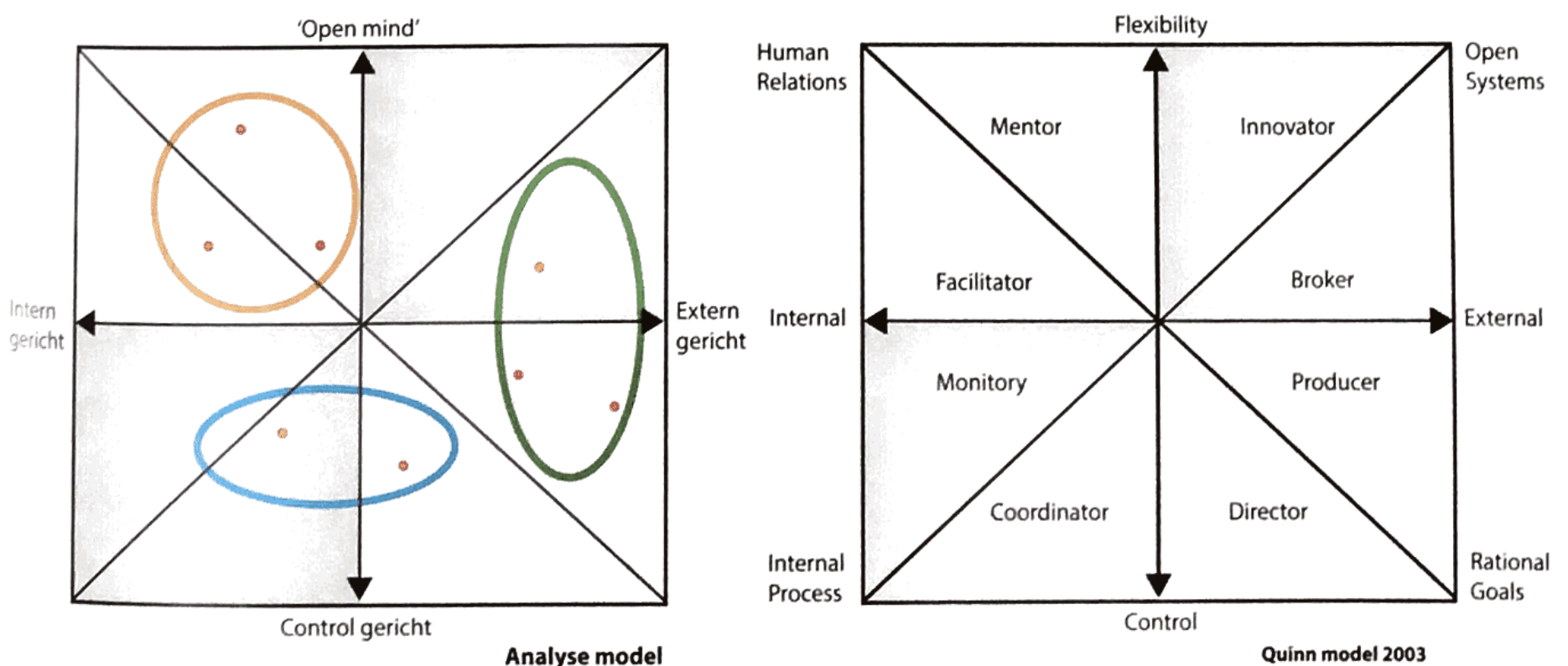
geverifieerd (Verschuren en Doorewaard, 2007) waarna mogelijk triangulatie, het vergelijken van de resultaten door middel van verschillende onderzoeksmethoden, plaatsvindt (Patton, 2002). Het is dan ook verstandig om voorafgaand aan kwalitatief onderzoek literatuuronderzoek te doen en de deelnemers daarover te informeren. Op die manier worden namelijk de voordelen van kwantitatief en kwalitatief onderzoek gecombineerd.

#### Model van Quinn

Een handig hulpmiddel bij het analyseren van de onderzoeksresultaten is het model van Quinn (Quinn and Rohrbaugh, 1983). Dit model helpt om de positie van de deelnemers of organisaties ten opzichte van elkaar te onderscheiden. Het model is onder andere in de bouw- en woonsector gebruikt om de inzet en activiteiten van woningcorporaties op het gebied van volkshuisvesting ten opzichte van elkaar in beeld te brengen (Gruis, 2010). Het model helpt om de inbreng van de deelnemers onderling beter te kunnen plaatsen en kent een vierkant met vier velden waarbij de assen 'intern versus extern' en 'flexibel versus controle' dienen om de verschillende posities van de gespreksdeelnemers te visualiseren, zie figuur 10.

## HET MODEL HELPT OM DE INBRENG VAN DE DEELNEMERS ONDERLING BETER TE KUNNEN PLAATSEN

Fig. 10. Model van Quinn.



(Bron: [www.researchgate.net/figure/Competency-values-framework-Source-Quinn-1988-Quinn-et-al-1990-cited-in-Dimmock\\_fig1\\_254364201](http://www.researchgate.net/figure/Competency-values-framework-Source-Quinn-1988-Quinn-et-al-1990-cited-in-Dimmock_fig1_254364201))



## 4.7 Push en pull-motivaties van burgers en professionals

Burgerinitiatieven kunnen alleen succesvol zijn als professionals van de gemeente en daaraan verbonden bedrijven en organisaties zich in de belevingswereld van burgers verplaatsen.

**A**n de Jane Jacobs-wandelingen in Amsterdam en Amstelveen (paragraaf 4.5) namen naast inwoners ook gemeenteambtenaren en vertegenwoordigers van welzijnsorganisaties deel. Daarbij bleek dat de meningen van burgers en professionals verschilden over verantwoordelijkheden en de ruimte om eigen initiatief te nemen. Als burgers een initiatief nemen, dan willen ze ook op korte termijn aan het werk. Ambtenaren vonden dat er dan eerst moest worden uitgezocht of het initiatief de goedkeuring van omwonenden kon krijgen en of het initiatief paste binnen het gemeentelijk beleid. De match tussen burgers en professionals om initiatieven te laten ontstaan, bleek niet direct aanwezig. In feite is hierbij sprake van een soort rolwisseling waarbij burgers het initiatief van de gemeente overnemen en daarbij verwachten dat de gemeente hen daarin volgt, terwijl gemeentebtenaren gewend zijn aan de situatie dat welzijnsinitiatieven door de gemeente zelf of door aan de gemeente verbonden welzijnsorganisaties worden genomen. Zo'n rolwisseling (*role change*) komt overigens zelden in geleidelijkheid tot stand. Meestal gaat er een schrikmoment aan vooraf, doordat er iets onaangenaams in de buurt heeft plaats gevonden (Ashforth, 2001).

### Moeizame match

Het probleem van de moeizame match tussen burgers en professionals bij burgerinitiatieven is dat de motivaties van beide partijen verschillen (Sanders, 2009). Professionals benaderen burgerinitiatieven vooral vanuit organisatiebelang of nationaal/stedelijk belang en projecteren hun eigen ratio's op die van het burgerinitiatief. Professionals vinden met name de financiële gevolgen van belang. Dat de resultaten van

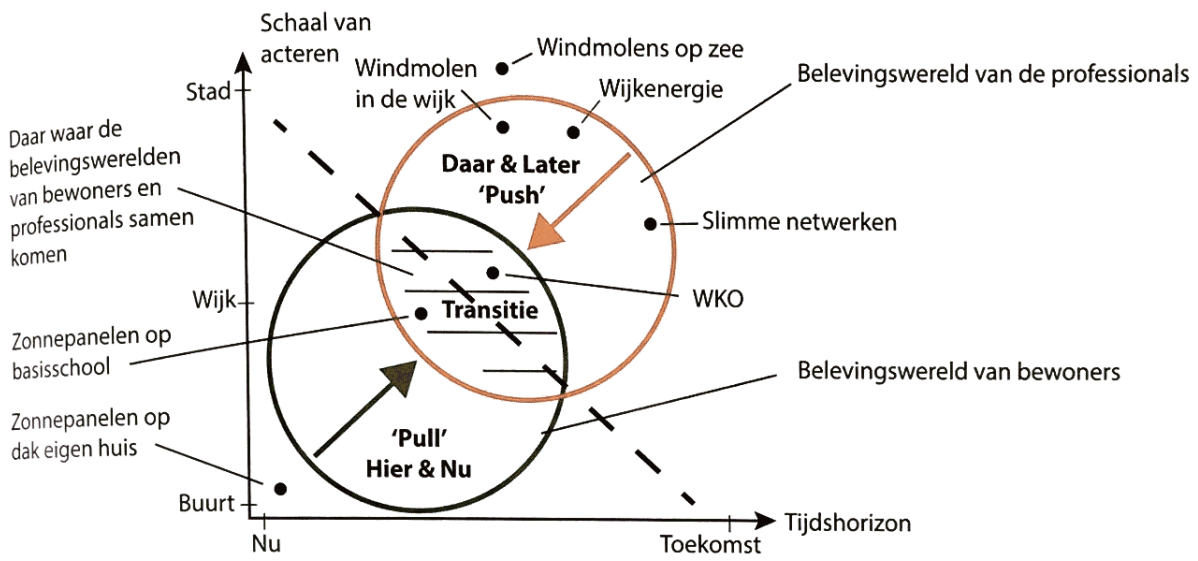
het initiatief daardoor op de lange(re) termijn geschoven worden, is van secundair belang. Burgers daarentegen hechten aan heel andere zaken belang. Hun motivatie voor een initiatief is om elkaar te leren kennen zodat ze op elkaar kunnen terugvallen en hun belang is de directe woonomgeving waarin ze leven. De conclusie is dat professionals burgerinitiatieven vanuit 'daar en later' benaderen en burgers vanuit 'hier en nu'. Zie figuur 11.

Kortgezegd hebben burgers voor een groepsinitiatief aanvoerders en koplopers nodig en weten professionals te weinig van de motivatie van burgers om hun initiatieven in een goede match meteen ruimte te geven. Het gegeven dat burgers zich laten leiden door hun eigen belang om burens te leren kennen, waarop ze eventueel kunnen terugvallen, en door hun eigen gevoel van veiligheid in de wijk, noemen we *pull-motivaties*. Daartegenover staan *push-motivaties* van professionals die zich kenmerken door financieel voordeel en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Wat professionals vaak verkeerd doen, is dat zij hun eigen motivaties (*push*) op die van de burger projecteren. Om de participatiemaatschappij te laten slagen, is het belangrijk dat burgers en professionals elkaars motivaties om initiatief te nemen beter leren begrijpen, respecteren en steunen.

PROFESSIONALS BENADEREN  
BURGERINITIATIEVEN  
VANUIT 'DAAR EN LATER'  
EN BURGERS  
VANUIT 'HIER EN NU'



Fig. 11. Match en mismatch van burgers en professionals bij burgerinitiatieven (Bron: Fred Sanders).





## 4.8 Bijzondere ontmoetingsplekken, pleinen en monumenten

Ontmoetingsplekken zijn er in grote diversiteit en kunnen gekoppeld aan het stedelijk weefsel dat in een aantal typologieën kan worden ingedeeld, gekenmerkt door schaal en identiteit.

Tijdens de Summerschool 2017 van de Haagse Hogeschool moesten (internationale) studenten de stad Den Haag door de ogen van burgers leren kennen (zie [www.youtube.com/watch?v=9gjq2G7Hc4Y](http://www.youtube.com/watch?v=9gjq2G7Hc4Y)). Gewapend met foto-toestel en camera werden groepjes studenten de stad ingestuurd om voorbeelden van positieve en minder aantrekkelijk ontmoetingsplekken in beeld te brengen. Door de internationale samenstelling van de groepjes werd de onderlinge discussie gestimuleerd: studenten hadden een verschillend referentiekader door cultuur en tradities. Daardoor observeren ze anders, waardoor studenten en docenten nog meer van elkaar konden leren.

Bij hun verkenning door Den Haag moesten de studenten met name de betekenis van de ontmoetingsplekken bestuderen. Het resultaat van de terugkoppeling was dat pleinen met fonteinen en kunstwerken als heel positief door de studenten werden ervaren en dat groene plekken in de stad en mooie plekken in parken als ideale ontmoetingsplekken werden gepresenteerd. Aan

de hand van deze resultaten en de eerder onderzochte functies van ontmoetingsplekken kan vervolgens op een 'kanskaart' bekeken worden welke verschillende typologieën aan ontmoetingsplekken er worden onderkend; verschillend naar schaal en identiteit gekoppeld aan het stedelijk weefsel (zie figuur 12).

### PLEINEN EN KUNSTWERKEN WORDEN ALS HEEL POSITIEF ERVAREN

Fig. 12. Matrix van typologieën voor ontmoetingsplekken als kwalitatieve kanskaarten. (Bron: Fred Sanders)

Ontmoetingsplekken zijn er op de verschillende schalen van het stedelijk weefsel		Gebouw & Huis	Straat & Plein	Parken & Open Ruimte
		Zit & Sta-plek		
Kruisende mobiliteit				
Groene Plekken				



## Samenvatting

In steden ontstaan steeds vaker groene plekken. Plekken waar mensen even uitrusten, anderen ontmoeten en waar omwonenden soms groente en bloemen kweken. Vaak zijn het terreinen die nog niet bebouwd zijn en die tijdelijk aan buurtbewoners beschikbaar worden gesteld. Wijkbewoners van grote steden nemen hiermee medeverantwoordelijkheid voor hun buurt. Dit soort ontmoetingsplaatsen hebben een belangrijke gemeenschapsfunctie in steden gekregen en stimuleren dat mensen zinvol bezig willen zijn met anderen en met de ruimte om hen heen. Omdat mensen nu eenmaal verschillen, is er behoefte aan verschillende soorten ontmoetingsplaatsen. Gemeenten en welzijns-

organisaties kunnen daarin een rol spelen door ruimten beschikbaar te stellen en deze samen met bewoners in te richten. Professionals kunnen samen met wijkbewoners ontdekken welke ruimten en ontmoetingsplekken mensen over het algemeen fijn en mooi vinden. Bijvoorbeeld door zogenoemde 'Jane Jacobs'-wandelingen te organiseren. Zo'n wandeling, bij voorkeur met verschillende experts en buurtbewoners, levert niet alleen nieuwe kennis op, ook bevordert het burgerinitiatieven, bijvoorbeeld op het gebied van beheer en onderhoud. Keuzes maken, geld op een verstandige manier uitgeven en communityvorming vallen op die manier samen. En zo bouwen we samen de ideale wijk voor nu én in de toekomst.



**Dr. ir. F.C. (Fred) Sanders (1956)** is parttime Senior Fellow in Business Research aan TSM Business School in Enschede en dagelijks betrokken bij het werk van de afdeling Urbanism van de Bouwkunde faculteit van de TU Delft. Sanders promoveerde in 2014 aan de TU Delft en heeft bestuursfuncties bij bedrijven en in het algemeen bestuur. In zijn loopbaan heeft hij als projectmanager bij de Koninklijke Marine en de Rijksgebouwendienst gewerkt, hij was bestuurder van woningcorporatie ZVH Zaandam en tijdens zijn promotieonderzoek was hij directeur Stedelijke Ontwikkeling bij ASR Vastgoed Ontwikkeling. E-mail: [f.c.sanders@tudelft.nl](mailto:f.c.sanders@tudelft.nl)



De Technische Universiteit Delft, opgericht in 1842, is de oudste technische universiteit van ons land. TU Delft geldt wereldwijd als een van beste technische universiteiten met een constante ranking in de internationale top-20. De universiteit telt acht faculteiten en verschillende onderzoeksinstituten. Er studeren meer dan 19.000 studenten in Delft die begeleid worden door 2.900 docenten/wetenschappers en meer dan 2.100 medewerkers. De studenten kunnen kiezen uit meer dan vijftien bacheloropleidingen en meer dan veertig masteropleidingen. De afdeling Urbanism maakt deel uit van de Faculteit Bouwkunde. Deze faculteit, opgericht in 1904, is richtinggevend op het gebied van architectuuronderwijs en -onderzoek in de breedste zin. Ruim drieduizend studenten volgen hier onderwijs in een dynamische, eigenzinnige en internationaal georiënteerde omgeving.



## Literatuurlijst

- Alvesson, M. & Skoldberg, K. (2009). *Reflexive methodology: New vistas for qualitative research*, Thousand Oaks, Sage Publications Ltd.
- Ashforth, B. E. (2001). *Role transitions in organizational life: An identity-based perspective*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Benson, H. H. (2000). *Socratic wisdom: the model of knowledge in Plato's early dialogues*, Oxford (USA), Oxford University Press.
- Biesta, G. (2007). *Why "what works" won't work: Evidence based practice and the democratic deficit in educational research*. *Educational theory*, 57, 1.
- Blokland, T. (2008). *Ontmoeten doet er toe*.
- Boutellier, H. (2011). *De improvisatiemaatschappij*, Den Haag, Boom/Lemma.
- CBS (2012). *Outcomemonitor Wijkanaanpak tweede voortgangsrapportage*.
- Chan, J., To, H. P. & Chan, E. (2006). *Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research*. *Social Indicators Research*, 75, 273-302.
- Cohen, M. D., March, J. G. & Olsen, J. P. (1972). *A garbage can model of organizational choice*. *Administrative science quarterly*, 17, 1-25.
- Dautzenberg, M., Kolner, C. & Soomeren, P. (2008). *Sociale samenhang, mythe of must*. Amsterdam: DSP-Groep.
- Giddens, A. (2000). *The third way and its critics*, Stafford (Aus), Polity Press.
- Gruis, V. (2010). *De corporatie als katalysator*. *Building & Business*, 2, 7.
- HELMER, O. 1972. *Analysis of the Future: The Delphi Method*. Santa monica: Rad Corporation.
- Hidalgo, M. C. & Hernandez, B. (2001). *Place attachment: Conceptual and empirical questions*. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 273-281.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities: the failure of town planning*, New York, Penguin in association with Jonathan Cape.
- Karsten, L., Kuiper, E. & Reubsat, H. (2001). *Van de straat?: de relatie jeugd en openbare ruimte verkend*, Assen, Uitgeverij Van Gorcum.
- Lupi, T. 2005. *Community light: Territorial ties and local participation in a new suburban area*. *Doing, thinking, feeling home: the mental geo-*
- McKernan, J. (2013). *Curriculum action research: A handbook of methods and resources for the reflective practitioner*, Routledge.
- Ministerie van Algemene Zaken (2013). *Troonrede 2013*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2009). *Handvest: verantwoord burgerschap*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (2007). *Van prachtwijk naar krachtwijk*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Moss, P. A., Philips, D. C., Erickson, F. D., Floden, R. E., Lather, P. A. & Schneider, B. L. (2009). *Learning from our differences: A dialogue across perspectives on quality in education research*. *Educational Researcher*, 38, 501-517.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*, London, Sage Publications, Inc.
- Popper, K. R. (1959). *The logic of scientific discovery*, London, Hutchinson.
- Putnam, R. D. 1995. *Bowling alone: America's declining social capital*. *Journal of democracy*, 6, 65-65.
- Quinn, R. E. & Rohrbaugh, J. (1983). *A spatial model of effectiveness criteria: Towards a competing values approach to organizational analysis*, JSTOR.
- Roorda, C., Broers, W., Van Eijndhoven, J., Kimman, J., Kortman, J., Loorbach, D., Manders, H. & Tiekstra, C. (2011). *Analyse koplopersprojecten, praktijkervaringen en aanbevelingen uit interviews en literatuur*. Den Haag: DGO.
- Sanders, F. C. (2006). *Reflecties op het woondomein*, essay bundle, Eindhoven, TU Eindhoven.
- Sanders, F. C. (2009). *Resident groups taking over the role of professionals, our new hope in sustainable-energy real-estate programs*. *Role-Change; new roles, new challenges*. Noordwijk: TU Delft RE&H.
- Sanders, F. C. (2010). *Sociaal duurzame wijken, zoektocht en uitdaging*. VHV-bulletin Forum ver. voor Volkshuisvesting TU Delft, 37-3, 7-10.
- Sanders, F. C. (2014). *Duurzame Ontwikkeling door Collectief Bewonersinitiatief: 'leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden'*. TU Delft, Delft University of Technology.
- Sanders, F. C. & Dautzenberg, M. (2009). *Homefeeling in neighbourhoods a quality*



- Sanders, F. C. & Dautzenberg, M. (2010). *Meeting places foundation for persevering neighborhoods*, 5, 43-47.
- Schnabel, P., Bijl, R. & De Hert, J. (2008). *Betrekkelijke betrokkenheid, studie in sociale cohesie*. Den Haag: SCP.
- Taleb, N. N. (2008). *De Zwarte Zwaan: De impact van het hoogst onwaarschijnlijke*, Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds.
- Van Marissing, E., Bolt, G. S. & Van Kempen, R. (2004). *Stedelijk beleid en sociale cohesie in twee herstructureringswijken: Nieuw-Hoograven (Utrecht) en Bouwlust (Den Haag)*. Utrecht: URU/Corpovenista.
- Verschuren, P. & Doordewaard, H. (2007). *Het ontwerpen van een onderzoek, de Haag*, LEMMA.
- VNG (2014). *In actie met burgers*. Vereniging Nederlandse Gemeenten.
- VROM-Raad (2006). *Stad en Stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing; Advies 054*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Weick, K. E. (1979). *The social psychology of organizing*, Boston, Addison-Wesley Reading, MA.
- Wester, F. & Peters, V. 2004. *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures*, Bussum, Coutinho.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Yin, R. K. (2008). *Case study research: Design and methods*, Thousand Oaks, Sage Publishers.